

MEDVIGY ENDRE

A TRAGIKUS SORSÚ SZERB ANTAL

CENZÚRÁZOTT, BETILTOTT MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

Cs. Szabó László esszéista így fogalmazott 1945-ben kegyetlen körülmények között elhunyt íróársáról, Szerb Antalról: „Magyar írónak született a vonagló Közép-Európában.” Tegyük hozzá: választékosan írt, ékes magyar nyelven alkotott, így magas színvonalú irodalmi munkássága okán mindenképpen kijár neki a megtisztelő magyar író megnevezés, azonban az önazonosság sok esetben mindenképpen bonyolultabb kérdés a magyar hazában, a soknemzetiségű Kárpát-medencében. Szerb Antal 1901. május 1-jén a Magyar Királyság fővárosában, Budapesten látta meg a napvilágot. Az irodalom, a kultúra és a tudomány értékeire fogékony, az asszimiláció útján elindult zsidó család sarjaként jött a világra. Születését követően katolikusnak keresztelték. A pesti Piarista Gimnáziumba járt, ott érettségizett. Legkiválóbb tanárai: Sík Sándor és Schütz Antal segítették tudásának elmélyítésében, katolikus hitében és kettős identitása magyarság felé billentésében.

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsész Karán végezte tanulmányait, ahol magyar-angol-német szakos diplomát szerzett. 1924-ben doktorált. Európát látott, sokoldalúan művelt világpolgár volt, aki megfordult Bécsben, Rómában, Londonban és Párizsban, hosszabb tanulmányutat tett Ausztriában és Angliában, különös tekintettel az idegen nyelvek minél alaposabb elsajátítására.

Erdélyi József költőhöz hasonlóan 1921-től publikált a Nyugatban, versekkel és novellákkal jelentkezett. Cs. Szabó Lászlóval, Halász Gáborral, Illyés Gyulával és Németh Lászlóval a két háború közötti időszak és a világegés alatti évek legkiválóbb magyarországi esszéírói közé számított. Horváth János irodalomtörténészhez ha-

sonlóan a szellemtörténeti iskolához tartozónak vallotta magát. Németh László a harmincas évek derekán ezt ténymegállapításként közölte, majd Sőtér István 1958-ban ugyanezért megróttá a halott Szerb Antalt.

Eredményes kirándulásokat tett az irodalomtudomány területére, mégis elsősorban szépírónak tartotta magát. Gondoljunk sok olvasót vonzó és szakmai körökben is elismert regényeire, *A Pendragon legendára* (1934), az *Utazás és holdvilág*ra (1937) és *A királyné nyakláncára* (1943). 1937-ben, a Trianon után az elszakított Kolozsvárról Szegedre száműzött Ferenc József Tudományegyetem magántanárává habilitálták, Sík Sándor és Zolnai Béla hathatós támogatásával.

Magyar és világirodalmi műveltségét jól megmutatják, híven tükrözik az egyetem elvégzése után többnyire önálló füzetben vagy kisebb könyv alakjában megjelentetett tanulmányai is. Írt a német Stefan Georgeről, a himnuszos költőről, aki az istenét a kiválasztott emberekben vélte megtalálni. Az olasz Castiglione irodalmi és diplomáciai munkásságát is kutatta, aki fő művében, *Az udvari emberben* a reneszánsz embereszmény ismérveit összegezte. William Blake-ről hosszabb tanulmányt fogalmazott. Ő iskolázatlansága ellenére a XVIII-XIX. századi angol irodalom klasszikus költői közé tartozott. Különös, hogy Szerb Antal olvasottsága, széleskörű irodalmi ismeretei ellenére sem figyelt fel a XX. századi magyar párhuzamra, a néhány elemi végzett népi írók, őstehetségek munkásságára.

Legszívesebben a XIX. század első felének magyar géniuszeit idézte fel irodalomkutatói munkásságában. Publikált Kölcsey Ferencről, a *Himnusz szerzőjéről*, Berzsenyi Dánielről, *Az ihletett költőről* és a honszerző

Árpádot ébresztő Vörösmarty Mihályról, a *Szózat* megfogalmazójáról.

Szerb Antal sokak figyelmét kiérdemlő, maradandó műve, a kétkötetes *Magyar irodalomtörténete* 1934-ben jelent meg Kolozsváron, az *Erdélyi Szépmíves Céh* nyolcvanadik kiadványaként, a VII. sorozat 20–22. számú könyveként. A szerző ezekben az években Budapesten, a Vas utcai felsőkereskedelmi fiúiskolában tanított. 1930 júniusában a Székelyföldön, Kemény János báró marosvécsi kastélyában, az írótalálkozón határozták el, hogy a *Helikon* „pályázatot ír ki, egy, a mai idők és az utódállamok magyarságának igényeit kielégítő magyar irodalomtörténet megírására”.

A pályázatra tizenegy jeligés pályamű érkezett be, témaábrázlat néhány kidolgozott fejezettel. A beküldötteket Makkai Sándor és Molter Károly írásban véleményezte, majd megküldték a versenyző pályaműveket Babits Mihálynak, a Nyugat főszerkesztőjének.

1932 augusztusában Marosvécsen, a helikoni írótalálkozón Makkai Sándor ismertette a pályázat eredményét. A *Helikon* százezer lejes pályázatát az *Invitus nubibus* jeligéjű mű nyerte. Felhatalmazták a bírálóbizottságot, hogy bontsa fel a jeligés levelet, hogy végre megállapítsák, kinek a személye rejlik a jelige mögött. Amikor felnyitották a borítékot, amelyben a nyertes pályamű szerzőjének a nevét keresték, ott is álnevet találtak. Tar János – olvasták elképedve. Hosszabb-rövidebb nyomozás eredményeként volt megállapítható, hogy az álnév mögé rejtőzött szerző neve valójában Szerb Antal. Ő érdemelte ki a százezer lejes pályadíjat.

1934 tavaszán készült el a teljes kézirat, Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete*. A szerző Erdély fővárosába, Kolozsvárra utazott, hogy maga javítsa a hosszú kutya nyelvkből álló kefelevonatot. A könyv közreadása előtt, 1934. május 13-án a Keleti Ujságban jelent meg Bözödi György székely népi író Szerb Antallal készített interjúja.

A Székely bánja című társadalomrajz későbbi írójának, Bözödi Györgynek a Magyar irodalomtörténet szerzője, Szerb Antal elmondta, hogy látása szerint „Erdély közelebb van Nyugat-Európához”, mint a trianoni Magyarországhoz. „Főképpen azt fejtettem ki, hogy a magyar irodalom mennyire európai irodalom és mennyire belekapaszkodik annak fejlődésébe. Sok olyan lesz könyvemben, amit Erdélyben sokkal könnyebben fognak elfogadni, mint Magyarországon. [...] Az az érzésem, hogy Erdélyben sokkal szabadabban beszélnek az emberek társadalmi kérdésekről, mint túl a határon.”

Ahogy az interjú dátumából, megjelenési időpontjából

is kitűnik, a kiadó az 1934-es könyvnapra időzítette Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* közreadását. Magyarországi terjesztésről, majd kiadásról a Révai gondoskodott. A nevezetes könyv 1934-től 1948-ig Makkai Sándor előszavával tizennégy kiadást ért meg.

A népi írók társadalomformáló orgánumába, a *Válasz* 1934 októberi számába, a fontos könyvek rovatba Németh László írt recenziót. Szerb Antal ebben az időben a *Válasz* külső címlapján feltüntetett munkatársai közé tartozott. Németh László, az esszéíró így értékeli a Magyar irodalomtörténetet: „A pályázathirdetők szerencséjére ez az egyetemi tanárnak indult művész épp akkor adta fel a reménytelen versenyt a hivatalos tudomány fanatikusaival szemben, amikor a pályázatot a Szépmíves Céh meghirdette. Holnap regényt írok, de ma búcsúzóul elkészítem még ezt az irodalomtörténetet úgy, mintha sohasem akartam volna egyetemi tanár lenni. S megírta irodalomtörténetét, amelyet úgy olvas végig az ember, mintha regény lenne a kezében.”

Németh László pontosan látja és megvilágítja Szerb Antal megközelítésének a módját: „Könyvét ő Dévényből írta, onnét, ahol a nyugatról jövő vizek irodalmunkba ömlenek. Tétéle: a magyar európai irodalom, a kereszténység óta minden fontosabb mozgalom nyugatról jött, a nap a magyar irodalomban nyugaton kel. Mindez igaz, de az igazságnak csak az egyik fele s a másik az izgatóbb.” Jól látja Németh László, ugyanis Szerb Antal kitűnő *Magyar irodalomtörténetét* a teljesebb kép, „az egész látóhatár” kedvéért érdemes együtt olvasni a magyar múlt feltárásában, keleti gyökereink felkutatásában komoly érdemeket szerzett Féja Géza háromkötetes irodalomtörténetével (*Régi magyarság, A felvilágosodástól a sötétedésig* és a *Nagy vállalkozások kora*). Nem ellentétéről van szó, a két szerző, a két mű nagyon szépen kiegészíti egymást.

Cs. Szabó Lászlónak egy Szerb Antalra emlékező, hajszálpontos mondatát idézem: „Első nagy munkáját megkoszorúzta az üldözött erdélyi magyarság s később elégette a hivatalos ország.” Rövidesen eljutunk a baljóslatú mondat második felének megfejtéséig is.

Szerb Antal 1938-ban megnősült, feleségül vette az irodalmi munkássága és emberi sorsa iránt nagy empátiával rendelkező Bálint Klárát. 1940-ben a fiatal pár Amerikába utazhatott volna, Szerb Antalt meghívták vendégprofesszornak a Columbia Egyetemre. Hosszas vívódás után mégsem fogadta el az életmentő meghívást. Úgy érezte, „nem tudja elképzelni, mit kezdhet olyan hallgatókkal, akikkel nem beszélhet Vörösmarty-

ról, akiknek nem tud felolvasni Vörösmartyt, hiszen nem tudnak magyarul. Így nincs értelme a tanításnak.” Ezt Szerb Antalné Bálint Klára mondta el Mélykúti Ilnának, 1991-ben.

A meghívás visszautasításában része lehetett annak is, hogy egy újabb jelentős Szerb Antal-mű, *A világirodalom története* megjelenés előtt állt, 1941-ben adta közre a Révai Kiadó.

1942-ben goromba támadások indultak Szerb Antal ellen a *Magyar irodalomtörténet* műveletlenségéből következő félreértése, vagy inkább rosszindulatú félremagyarázása okán. Palló Imre, a *Nemzeti Front* országgyűlési képviselője ez ügyben interpellált a parlamentben: „a könyv a magyar szellem, a magyar irodalom nagyságai ellen és az örök magyar szellemi értékeken rombolást követ el, és ez ellen az értékrombolás ellen minden magyar pedagógusnak, minden magyar embernek tiltakoznia kell, mert ez a könyv, ez az irodalomtörténet egészen gyanús törekvéseknek a melegágya és megérett arra, hogy a politikai testületekben is megbélyegezzék.” – Mindez 1942. december 2-án hangzott el a képviselőházban.

Szerb Antal, az inkriminált könyv megtámadott szerzője 1942. december 3-án az ellenzéki beállítottságú *A Mai Nap* hasábjain így védte magát: „A kifogásolt Irodalomtörténetet annak idején az Erdélyi Helikon pályázatára írtam meg, és a bíráló bizottság, amelynek tagjai: Babits Mihály, Makkai Sándor és Molter Károly voltak, az én munkámat érdemesítették a Helikon díjára. Az első kiadáshoz Makkai Sándor írt előszót, amelyhez meleg szeretettel ajánlja a könyvet mindenkinek a figyelmébe, mert alkalmas arra, hogy a megszállt területek magyarságával megismertesse a magyar irodalomtörténetet.

Babitsnak, Makkainak és Molternek tehát ez volt a véleménye a könyvemről, és ezt a véleményt osztotta a magyar kritikusok egész sora is, olyanok, akiknek a magyarságához igazán nem férhet semmi kétség. Palló Imrének a fentiekkel ellenkező véleménye tehát igazán keveset változtat a dolgon.”

Sajtópolémia is volt a *Magyar irodalomtörténet* körül, *A Célban* Túrmezei Lászlóné, a Magyar Megújulás Pártjához és Imrédy Bélához közel álló *Egyedül Vagyunk*-ban B. Nadányi Olga támadta Szerb Antalt és inkriminált művét. Az író-irodalomtörténész védelmében megszólalni kívánók vitacikkeit (Kovács György, Tápay Szabó Gabriella) törölte a cenzúra. Egyedül Kunszery Gyula néhány sora ment át a szigorú rostán, így megje-

lenhetett a *Magyar Nemzet* 1942. december 11-iki számában: „Megint olvastunk egy felettebb érdekes interpellációt. A hallatlan bátorságú honatya képzőművészeti és őstörténeti kiruccanásai után most az irodalomtudomány területén kalandozik, s nem kevesebbet kíván a kultuszminiszter úrtól, mint azt, hogy Szerb Antal erdélyi-helikoni pályanyertes kitűnő irodalomtörténetét... máglyán égesse el. – Önkéntelenül Berzsényi verse jut eszünkbe, *A vandal bölcsességről*:

*A vandaloknak ferde bölcsesége
Ismét divatba jó s csudáltatik:
Égetni kell hát minden könyveket,
Égetni mindazt, aki gondol és lát.”*

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetét* 1943 januárjában vonták ki minden létező iskolai könyvtárból. Palló Imre interpellációjára a kultuszminiszteri válasz sokáig késett. Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter 1943. október 22-én, a képviselőház 331. ülésén emígyen válaszolt:

„Szerb Antalt az a törekvése, hogy elsősorban mindig valami újat akar mondani, sokszor helytelen megállapításokra és egyoldalú szellemeskedésre indította. Ennek folytán könyve valóban alkalmas arra, hogy a felületes vagy nem eléggé képzett olvasót megtévevessze. E megfontolások alapján máris intézkedtem Szerb Antal irodalomtörténetének a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá tartozó mindazon könyvtárakból való kivonása iránt, amely könyvtárak megfelelő kritikával nem rendelkező olvasóközönségét ez a mű félrevezetné.”

Az ilyen diszkriminatív intézkedések igyekeztek Szerb Antalt visszakényszeríteni a disszimiláció irányába. Szerb Antalné szerint: „A nagy terve, programja 1943-tól egy Heine-monográfia lett volna. Nem véletlenül, mert Heine németiségének és zsidóságának a problémája izgatta. Nyilvánvalóan e révén a saját magyarságtudata, katolicizmusa. És zsidósága, amit tudomásul kellett vennie.”

1944. március 15-ét megelőzően a pesti Piarista Gimnázium megkereste Szerb Antalt: a nemzeti ünnepen legyen az alma mater ünnepi szónoka. Tisztában voltak származásával, tüntetésnek szánták a meghívást.

Ugyanezen a napon hasonló felkéréssel adott hírt magáról a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete. Szerb Antal gyors döntést hozott és az utóbit választotta. A kitaszítottakkal vállalt közösséget. Ekortájt, 1944 márciusában írta le: „*Megtaláltam a definíciót: magyar nyelvű zsidó vagyok.*”

Szerb Antalt 1944 júniusában hívták be munkaszolgálatra. Előbb a fővárosban, az élelmiszer elosztóban, majd a zománcgyárban dolgozott. November végén deportálták a nyugati határszélre, Balfra. December derekán tisztelői mentőakciót indítottak kiszabadítására. Erre Szerb Antalné így emlékszik: „Két fiatal katonatiszt, Görgey Guidó és Tassy Jenő katonai kocsin, hamisított nyílt parancssal utazott érte Balfra. Kiadták őt, de nem indultak el rögtön, mert Szerb Antal hosszan alkudozott [írórtársai,] Sárközi és Halász Gábor hazaviteléért. Nem akart nélkülik indulni. Túl sok időt töltöttek ezzel a tárgyalással. A német őrség felfigyelt, újból átvizsgálták a papírokat, s kiderült a hamisítás. A kocsi nélküle indult vissza és őt iszonyúan megverték.” Balfon, életének negyvenharmadik évében, 1945. január 27-én embertelen körülmények között fejezte be életét.

Műveinek, irodalomtörténeteinek sorsa az 1945-ös fordulatot követően sem alakult jobban, mint 1943–1944-ben. Illés Endre, a *Révai Kiadó* irodalmi igazgatója elképedve hívta fel Szerb Antalnét, hogy a „felszabadítók” vasvillával dobálják teherautóra *A világirodalom történetének* kinyomtatott, fűzetlen íveit, krúdait, hogy azokat zúzdába vigyék, papírmalomban megsemmisítsék, mert nem voltak megelégedve mindazzal, amit Szerb Antal az orosz irodalomról írt, különös tekintettel a szovjet korszakra. A született opportunista Ortutay Gyula parlamenti interpellációval fenyegetőzött, de csak fenyegetőzött, teltig sohasem jutott el a nemes gondolat. Illés Béla kihallgatást kért az orosz városparancsnoktól, aki otthon, Moszkvában történész volt. A moszkovita Illés Bélának nyelvi nehézségei nem voltak, így oroszul mondta el a nagyhatalmú városparancsnoknak, hogy névtelen feljelentő feketítette be a könyvet az orosz fejezet miatt, mondván, hogy az szovjetellenes. A nagy ember rögtön tudta a megoldást: a szerző most, a szovjet irodalom alapos ismeretében végre megírhatja az igazságot, írja újra a vitatott fejezetet. Szerb Antalné egyetértőleg bólogatott, helyeselte a megoldási javaslatot, majd sajnálattal közölte, hogy férje már nincs az élők sorában, így a jó ötlet kivitelezhetetlen. Illés Béla mentő ötletként a moszkovita Gergely Sándort ajánlotta, legyen ő a kifogásolt fejezet újraírója. Szerb Antalné egy műveltebb, olvasottabb moszkovitát ajánlott, így Lányi Sarolta titkos „társ szerzőségével” jelenhetett meg a könyv, több kiadásban, egészen 1989-ig. Ekkor Szerb Antalné a sarkára állt és ragaszkodott az eredeti szöveg helyreállításához. Ez meg is történt.

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* a II. világhá-

ború után csak 1948-ig jelenhetett meg eredeti formájában, majd az 1958-as új kiadástól számítva megfosztották mindattól, ami a könyv létrejöttének körülményeire, első megjelenésére, az elszakított Erdélyre emlékeztet.

„Véletlenül” lefelejtették a Kemény-házaspárhoz, a mecénásokhoz intézett tiszteletteljes ajánlást, elhagyták az egyik pályázati bíráló, Makkai Sándor erdélyi református püspök előszavát és elmellőzték a nagyhatású, regényként olvasható irodalomtörténet utolsó három fejezetét. Törölték *A Kilencszázttizes évek magyar irodalmát* ismertető 7. fejezetet, a *Háború és forradalom* című 8. fejezetet és a számozás nélküli utolsó részt *A mai irodalomról*, ezen belül az utódállamok magyar literatúrájáról szóló alfejezetet. Ez utóbbiban bár túl sok szerzőt nem említ, mégis valódi jelentőségéhez mérten, szépen, rokonszenvvel méltatja az erdélyi magyar irodalmat. Kiemeli a székely írók jelentőségét, meghatározóan fontos munkásságát. A székely író, székely irodalom Erdélyben széles fogalom, mindazokat jelenti, akik Benedek Elek írókülönítményébe tartoztak, mesterükhöz mindvégig hűségesek maradtak, akik a nagy mesemondó halála után székely közösségi szerződést kötöttek, akik megalapították a Benedek Elek emlékét őrző, egymást mindhalálíg támogató Székely Testvéri Közösséget. A Trianon utáni megcsonkított Magyarországon a székely író fogalma mindenekelőtt Nyirő Józsefre és Tamási Áronra vonatkozott.

Az eredeti állapot visszaállítására, a teljes *Magyar irodalomtörténet* újbóli közreadására 1991-ben került sor a *Magvető Kiadónál*. A hiteles szövegű, minden manipulációtól mentes könyvet Szerb Antalné rendezte sajtó alá, aki egy életen keresztül hűen szolgálta férje kincsesek hagyatékának jobb megismertetését.

Végezetül Cs. Szabó Lászlót idézem, aki *Író és olvasó* című emlékező esszéjében elmondta, hogy Szerb Antalnak, a kitagadottnak milyen magyarságképe volt: „Van azonban egy nép, amely költészetében kristályosodott nemzetté. Tükörképe szilárdabb, sugárzóbb s nagyobb, mint foszló, elomló valósága. Addig terjed, ameddig költői bekerítették. Annaira nemzet, amennyire költői azzá tették. Ez a nép a magyar. [...] Van hazám, mondta: Vörösmarty tündérhazája, van nemzetem: Berzsenyi és Eötvös József nemzete, van népem: Petőfi, Arany és Katona népe.”

Irodalomszemléletéből és irodalomtörténeteiből ma is van mit tanulni. Nem engedjük át semmiféle nációnak, Szerb Antal a miénk, magyaroké.